

Breve til Marie Toft fra 1840'erne

Jette Holm

Grundtvigs og Marie Tofts breve til hinanden er blevet destrueret af familien. Kun et enkelt brev fra Marie Toft til Grundtvig fra 1847 er bevaret. Der findes dog i Ny Kongelig Samling et ufuldendt brev fra Grundtvig til Marie Toft fra 1848. Det bringes her sammen med syv andre breve til hende fra brødrene J.F. Fenger, P.A. Fenger og J.G. Willemoes. De syv breve findes i Harald og Marie Tofts Arkiv på Rigsarkivet. Derudover bringes et brev fra Marie Toft til broderen Hans Carlsen fra 1848 (Gammel Kjøgegaards Arkiv).

Marie Toft var efter sin mands død i 1841 blevet vakt af sognepræsten i Herfølge, J.G. Willemoes. Grundtvig nævner selv, at han første gang gjorde Marie Tofts bekendtskab i 1845. De breve, som hermed optrykkes, viser imidlertid, at hun allerede i februar-marts 1844 var i København og deltog i Grundtvigs gudstjenester i Vartov. Af et af brevene fra J.G. Willemoes fremgår det, at Marie Toft havde det "som Fisken i Vandet". Brevene fra 1844 og 1845 viser desuden, at hun havde sluttet venskab med Grundtvigs nære venner P.A. Fenger og J.F. Fenger. Hun besøgte således P.A. Fenger i slutningen af april 1844, kun få uger før Grundtvig i sin nedtrykthed selv besøgte ham. P.A. Fenger og J.F. Fenger var blandt de præstevener, der havde bidraget med salmeforslag til Grundtvigs *Psalmer til Kirke-Bod* i 1843. P.A. Fenger stod selv med et ben i de vaktens kredse, men var dog en af Grundtvigs allernærmeste venner og disciple. Det sidste brev fra Willemoes fra 1848 viser, hvorledes han afviser at skrive under på en liste til kongen til fordel for Grundtvigs valg til Den Grundlovgivende Rigsforsamling.

Indledning

Brevvekslingen mellem Marie Toft og Grundtvig er tilintetgjort af familien i Norge med undtagelse af et enkelt brev fra Marie Toft til Grundtvig af 22. november 1847 (Pedersen 2010, 9-11). Grundtvig skriver selv, at

han første gang traf Marie Toft, da hun besøgte ham i 1845 (Grundtvig 1855, 34). Det ville være interessant at vide, hvordan Marie Toft kom ind i de vakte kredse efter sin mands, Harald Tofts, død i 1841,¹ og hvordan hun lidt efter lidt blev grebet af Grundtvigs teologi. Det kan man komme lidt nærmere ved hjælp af de nedenfor transskriberede breve til Marie Toft fra 1840'erne.

Brevene, som findes i Harald og Marie Tofts Arkiv på Rigsarkivet (RA-207), belyser dels Marie Tofts besøg i København og hendes deltagelse i Grundtvigs gudstjenester i Vartov allerede i 1844 (i brev fra præsten i Herfølge J.G. Willemoes), dels hendes nære kontakt med Grundtvigs præstevenner P.A. Fenger og J.F. Fenger i 1844 og 1845.

Marie Toft var som nævnt blevet enke i december 1841, og det var præsten i Herfølge, J.G. Willemoes, der selv i en høj alder var blevet vakt, som en dag, da han besøgte Rønnebæksholm, fik tilladelse af Marie Toft til at lade en røgter kalde op i stuen. Denne røgter var den eneste på herregården, der hørte til de vakte kredse. Beskrivelsen er meget levende fortalt (Nygård 1884, 160 f.). Røgteren lå netop og sov sin middagssøvn i sine snavsede klæder, da tjeneren kaldte ham op. Han fik ikke tid til at skifte tøj. Og oppe i stuen spurgte pastor Willemoes ham ud om hans omvendelse og deltagelse i de vaktets forsamlinger. Marie Toft sad tavs imens og lyttede. Efter den tid skulle hun være begyndt at komme til de vaktets møder, som også kom til at finde sted på Rønnebæksholm.

Det interessante ved brevene til Marie Toft fra 1844 og 1845 er, at man kan følge hende fra januar 1844 (Grundtvigs kriseår). I det først optrykte brev nedenfor fra 16. januar 1844 besvarer J.F. Fenger et brev fra Marie Toft. Han er lige kommet hjem fra København, hvor han har været til gudstjeneste i Vartov hos Grundtvig, og finder ved sin hjemkomst et brev fra Marie Toft, hvori hun beretter, at hun har været så glad for et besøg af J.G. Willemoes den 6.-7. januar. J.F. Fenger fortæller, at han også har haft en dejlig søndag i Vartov og hørt Grundtvig prædike 1. søndag efter helligtrekonger, den 7. januar. Han refererer meget præcist prædikenen om den smalle vej for den troende, hvori Grundtvig dog tager afstand fra dem, der udmaler de dybe afgrunde. Det er netop en banet vej på det jævne (GPV 6, 59-66).

¹ Begravelsestalen 2. december 1841, holdt af Christian Knudsen i Rønnebæk kirke, findes i RA-207.

Broderen P.A. Fenger glæder sig i brevet af 24. januar 1844 til Marie Toft over, at hun ønsker at besøge præstefamilien i Slots Bjergby. Han og hans familie har lært Marie Toft at kende gennem J.G. Willemoes. Besøget bliver dog ikke til noget i første omgang, da Marie Toft og hendes lille datter Haralda er syge af forkølelse.

Af brevet fra P.A. Fenger fra maj 1845 fremgår det imidlertid, at Marie Toft besøgte P.A. Fenger i Slots Bjergby senere i 1844, 3. søndag efter påske, den 28. april, og hvor evangelieteksten handler om “den liden Stund”. Netop på den dag, hvor Grundtvig holdt sin “afskedsprædiken” i Vartov og tog syg og nedbøjet ud til sine præstevenner på landet. Grundtvig besøgte selv P.A. Fenger den 15.-16. maj 1844 ved Kristi himmelfart. Altså kun et par uger efter Marie Toft havde været på besøg hos P.A. Fenger.

I mellemtiden har Marie Toft og hendes mor og søstre været i København og deltaget i gudstjenester i Vartov. Det fremgår af brevet fra J.G. Willemoes den 23. marts 1844. J.G. Willemoes skriver, at han gerne vil tale med Marie Toft om hendes bekendtskab med Grundtvig. Hun har skrevet til ham, at hun har befundet sig som fisken i vandet, når hun kom i Vartov, og må have nævnt Grundtvigs tale om “Genfødelsens Bad”, fremgår det. Marie Toft har altså været stærkt påvirket af de vakte kredse på Sjælland i 1844, især af pastor J.G. Willemoes, samtidig med at hun har været i tæt kontakt med Grundtvigs nærmeste venner P.A. Fenger og J.F. Fenger² og selv har været til gudstjenester og hørt Grundtvig i Vartov.³

I efteråret 1843, da Grundtvig vendte hjem fra sit Englandsophold, kom det til et opgør mellem Grundtvig og venen P.A. Fenger på grund af de kommentarer, som han og præstevennerne havde udformet til *Psalmer til Kirke-Bod*. Grundtvig skrev til P.A. Fenger i et brev af 4. november 1843:

De foretrækker de gudelige Forsamlingers kirkelige Smag og Udsigter for mine, og kan altsaa ikke dømme anderledes, men maa dog heller ikke forlange af mig, at jeg skal see med Andres Øine. De vil blive

² P.A. Fenger og J.F. Fenger var blandt den håndfuld præstevenner, der bistod Grundtvig i 1843 med salmeforslag til *Psalmer til Kirke-Bod*, der var ment som et modtræk til Biskop Mynsters *Kirke-Psalmer udgivne til Prøve* 1843. Især P.A. Fenger var meget salmekyndig og havde udgivet Kingos salmer i 1827.

³ Det fremgår af et brev fra Grundtvig til Peter Rørdam 3. september 1844, at Grundtvig ikke fik Marie Toft at se i foråret, da hun ville besøge ham (Rørdam 1891, 412).

ved det Gamle i sin halv lutherske, halv pietistiske Skikkelse, men jeg vil *fremad* til det Ny, der stræber at naae det Ældste i sin Apostoliske Skikkelse, ... (*Breve II*, nr. 481).

P.A. Fenger blev sønderknust. Han følte sig hårdt ramt af den bemærkning, men måtte dog indrømme i sit hjerte, at han ofte havde bejlet mere til Grundtvigs bifald, end det var tilbørligt. Men så let løber han ikke sin vej, skriver han: "jeg kommer i al Fald igjen og kalder mig Deres taknemlig hengivne Discipel". Forholdet er genoprettet, da Grundtvig besøger P.A. Fenger i foråret 1844, men det er værd at bemærke, at også Fenger står med det ene ben i de vaktens kredse og det andet som Grundtvigs discipel.

De sidste tre breve er alle fra 1848. Henholdsvis fra 23. august, 11. september og 28. september. Det første brev fra 23. august er ufuldendt og er et brev fra Grundtvig til Marie Toft. Brevet er tydeligvis ikke blevet afsendt. Det andet brev fra 11. september er et brev fra Marie Toft til broderen og hofjærgermesteren Hans Carlsen på Gammel Kjøgegaard.

I det sidste brev af 28. september skriver J.G. Willemoes til Marie Toft, at han ikke kan underskrive den liste, der skulle indleveres til kongen for at få Grundtvig valgt ved kongevalg til Den Grundlovgivende Rigsforsamling. J.G. Willemoes argumenterer imod, at en embedsmand skulle opstille til rigsforsamlingen. En præst må følge sin mester. Og hans rige er ikke af denne verden. Det er et af de få breve, Marie Toft har gemt! J.G. Willemoes kritiserede også F.E. Boisens valg til rigsforsamlingen. Ifølge Eline Boisens dagbog skulle det have været grunden til Marie Tofts brud med J.G. Willemoes (Boisen-Møller 1999, 598).

Breve til og fra Marie Toft fra 1840'erne⁴

Brev fra J.F. Fenger til Marie Toft

Liunge d. 16. Januar 1844.

Atter har De, gode Fru Toft, givet mig et Beviis paa Deres Velvillie ved at ville antage den Mand, jeg har anbefalet Dem, som Skytte. Men da bemeldte Mand netop i Julen var hos mig og yttrede sig tilfreds i sin nuværende Stilling, saa gjør jeg ikke denne Gang Brug af Deres Godhed. De kan vist saare let i Deres Nærhed faa en Skytte med skarpere Syn og fastere Haand, men neppe Nogen med et mere ærligt og trofast Hjerter. Maaskee Pladsen en anden Gang kan blive ledig og min Mand endda komme til Rønnebæksholm.

Hvad Deres anden Begjering angaaer, da gjør det mig ondt, at jeg af Wexels's mindre Andagtsbog ikke har et eneste Exemplar tilbage, skjønt jeg i Fjor forskrev 50. Til Foraaret skriver jeg efter fleer og skal da gjerne forsyne Dem; men kan De ikke bie saa længe, da troer jeg vist at en af Boghandlerne Ditlewsen eller Jæger, som begge boe paa Kjøbmagergade, vil kunne forsyne Dem med Exemplarer af denne Bog.

Jeg forefandt Deres Brev ved min Hjemkomst fra Kjøbenhavn og glæder mig over at De har havt det saa godt ved Willemoes's Besøg d 6-7de. Ogsaa jeg havde det den Dag godt i Vartou Kirke og blev blandt Andet af Grundtvig gjort opmærksom paa, hvorledes det egentlig har sig med Veien til Guds Rige. Herren selv kalder den (S: trang) smal og siger, at kun Faae har Lyst til at vandre den; men naar Andre har føiet til at den gaaer over steile Fjelde og paa Randen af dybe Afgrund[e], saa beroer dette paa en Misforstaaelse og gjælder slet ikke om Herrens Vei, som gaaer paa det Jævne; *men vel om vore egne Veie*. Denne i Sandhed trøstelige Bemærkning syntes mig at jeg vilde dele med Dem, gode Fru Toft, hos hvem Ly-

⁴ Brevene, der for første gang bringes i en renskrift, findes i RA-207. Brevet fra Grundtvig til Marie Toft findes dog i Ny Kgl. Samling, 3647, I. 4. ²; mens brevet fra Marie Toft til Hans Carlsen findes i Gammel Kjøgegaards arkivalier. Pkt. 29, Brev nr. 6006, Køge Arkiverne. Overstregning angives ved (S: ...).

sten til at vandre ad Herrens Vei ved Guds Naade mærkelig er styrket og oplivet, og, dersom De ikke selv vidste det vilde jeg føie til: De skal aldrig fortryde at have valgt den smalle Vei, aldrig underveis og mindst naar De staaer ved Maalet. Gid det nys begyndte Aar hjælpe os Alle et godt Stykke fremad! Det ønsker ret af Hjertet

Deres i Herren forbundne

J.F. Fenger

De venligste Hilsener til Dem, Deres Moder og Sødskende sendes af min Kone og Lise Willemoes. Med min Kones Helbred gaaer det godt fremad.

* * *

Brev fra P.A. Fenger til Marie Toft

Slotsbjergbye d 24 Januar 1844.

Høistærede Fru Toft!

Deres behagelige Skrivelse har alt vakt Glæde her i Præstegaarden, hvad da naar De selv kommer og Deres 2 Systre og lille Pige? Vi have Børn i alle Aldere, saa der bliver nok en omtrentlig Jevnaldrende med Deres. Men jeg gjentager hvad jeg, om jeg mindes ret, mundtlig tog mig den Frihed at yttre, da De var saa god at give os Haab om et Besøg: “de venlige og over Deres Ankomst fornøiede Ansigter maae, saavidt mueligt, erstatte dem Savnet af andre Behageligheder og Bequemmeligheder”.

Nu, jeg veed jo vel, at De ikke seer meget paa saadanne Ting, og ønsker nu ret at Veiret maatte blive gunstigt, Helbredet godt og at Vorherre, naar vi sees, vilde lade det blive gjensidig til Gavn og Glæde. Min Kone beder foreløbig at takke; hun haaber at hun skal faae den største Profit af dette Besøg; jeg under hende det ogsaa gjerne, og det udelukker jo ikke os Andre fra ogsaa at faae vor Deel.

Hav den Godhed at indrette det saaledes at Deres Besøg kan blive saa langt som mueligt, og naar De kommer saa forestil Dem at det er til gamle Venner De kommer! Thi er der end ikke Sandhed i saadan Forestilling paa

den Maade, at vort Bekjendtskab er gammelt, saa haaber jeg at Venskabet dog skal vare og vinde og strække sig ud over Tiden, og saa bliver det jo gammelt.

Lad mig nu ikke staae længer og kratte med denne Pen. Jeg tilraaber Dem blot, saa det kan høres langt borte: Velkommen!

Deres ærbødigst hengivne

P. Fenger

Dette Brev var forseiglet og laae færdigt til Afsendelse, da jeg modtog Deres – ikke kjærkomne Skrivelse af 22de. Det gjør mig ondt at den slemme Forkjølelsesfeber ogsaa har naaet til Dem og Deres lille Datter, og det er vist ingenlunde tilraadeligt, om De ogsaa havde den nogenlunde overstaet inden Ugens Ende, da at udsætte Dem for ny Forkjølelse paa saa lang en Vei. Imidlertid, vi bør stræbe i alle Ting at være fornøiet med Guds Tilskikkelse. Han veed jo meget bedre end vi, hvad der er os tjenligt. Han under os alt Godt, og Han har talt alle vore Hovedhaar.

Naar Fru Toft, og hvem De vil have den Godhed at lade følge med, kommer, vær da hjertelig velkomne. For at De kan indrette Deres Besøg mere efter Deres Behag og som det er Dem beqvemmet, underretter jeg Dem om, at paa Søndag den 28de (vor gamle *Frederiks* Fødselsdag) er der *Sidst-Tjeneste* i Bjergbye og saaledes regelmæssig hver anden Søndag. Den Søndag der er *Sidst-Tjeneste* i Bjergbye, er der Aftensang i mit Huus det vil sige: hvem der har Lyst kommer omtrent kl. 5, der synges nogle Psalmer af de Gamle, og jeg gaar Epistelen igjennem. Tjenesterne begynde kl. 10 præcise til Først og kl. 1 ½ til *Sidst-Tjeneste*. Den korteste Tid, efter min Forestilling, det var mueligt at dette Besøg kan gøres paa er 3 Dage. Om Løverdagen saa betids hjemme fra at De, inden det mørknede kunde være her, og om Mandagen herfra saa at De kunde naae Hjemmet inden det blev mørkt; men kunde Besøget blive lidt længer, er det jo kjært. Skulde det blive saa kort som ovenanført, saa ønskede jeg rigtignok især, at De ved et Par Ord nærmere lod mig vide om De kom paa Søndag otte Dage, eller naar de kommer; thi ellers pleier jeg at have saa travlt Løverdags Eftermiddag, og tidt til seent ud paa Aftenen, at jeg slet ikke kommer ud af Studerekammeret. Men jeg ønskede dog gjerne at kunne være noget tilstede Løverdags Aften naar De var kommen, og, naar jeg veed det en Dags Tid iforveien, kan jeg nok indrette mine Sager saaledes, at jeg ikke faaar

saa meget travlt. Nu – god Bedring! ærbødigst Hilsen til Deres Moder og Systre

P Fenger

* * *

Brev fra J.G. Willemoes til Marie Toft

Herfølge 23. Marts 1844.

Kære Frue Toft.

Ret hierteligen takker jeg Dem for Deres venlige Brev, for al den Deeltagelse og Hengivenhed, De beviser Mig og Mine. Det glæder os, at De tilligemed Deres kiære Moder og Søstre befinder dem vel og vi længes efter at see Dem paa Deres Tilbagereise. Især har *jeg* Længsel efter at tale med Dem i flere Henseender. Først skylder jeg at bevidne, at jeg blev af Deres venlige og trøsterige Tiltale inderligen bevæget og derom kan jeg ikke skrive et Ord. Dernæst vil det interessere mig at høre Dem fortælle om Deres Bekiendskab med Grundvig, som De vist med Fornøielse har gjort og afbenyttet. Jeg læste saa gierne, hvorledes De befandt Dem, som Fisker i Vandet, naar De kom i Vartou Kirke. Mennesker, der ere vundne, og daglig meer og meer lade sig vinde af den kiære Frelser, sammenlignes, ikke uden bibelsk Authoritet, med Fiske, der fanges. Kommer nu en saadan Fisk paa tør Land, og det hænder stundom Os alle, da bliver der en Glæde og Pladsken, naar den atter kommer i sit Element. Men Troens Tale om Igienfødselsens Bad er altid oprigtige Christnes rette Element. Dette har ogsaa jeg fundet, naar jeg hørte Grundvig eller talte med ham, og derom ville vi, naar Gud lader os samles, trøsteligen minde hverandre.

Fra Deres Broder og hans Kone har jeg meget at hilse. Efter en venlig Indbydelse tog jeg iaftes til Kiøgegaard, og vi vare alene samlede med hverandre i omtrent 3 Timer. Deres Svigerinde er ikke rask. Hun har i 14 Dage holdt sig inde. Men hun yttrede under en alvorlig Bedrøvelse, der endog nærmede sig til Anfægtelse over det Forbigangne, en inderlig Hengivenhed i sin Stilling, og jeg blev draget nær til hende. Om hende maa vi tale naar vi sees. Men vi maa ogsaa tale om Deres Broder. Vi fandt Naade

til at forklare os for hverandre om Troens Grundvold og Bekiendelse, og Gud skee Lov, jeg mærkede hverken hos ham eller hos mig det Allermindste, der kunde minde om foregaaende mindre behagelige Samtaler og Forhold. Vi henvendte os til Gud i fælleds Bøn om Tilgivelse. Han synes at være bleven meget alvorlig i Anledning af hans Kones Svagelighed, og idet vi var enige om at sætte denne som al vor Sag til den kiære Gud Faders Naade, bade vi om, at denne Sygdom maatte blive os alle til Formaning og Iesu Navn til Ære. Skee Guds Villie. Jeg holdt Aftenbøn med meget rørt Hierte, og jeg gientager: O Gud skee Lov for Naadens Ord, der trøste dem der græde.

Min Tid gaaer som sædvanlig. Jeg befinder mig ret vel. Skibet tumler sig imellem Bølger. Men Iesus er om Bord.

Min Datter Marie har det nu noget bedre og hun er den gladeste af os alle. Lise er bestandig i Biergbye, men hun ventes hiem til Paaske. Min Kone og mine øvrige Døttre befinde sig vel. Alle hilse vi Dem, Deres Moder, og Deres Søstre venligen, og jeg maae slutte, som jeg begyndte: Vi længes alle efter Deres Besøg.

Gud holde sin Haand over Dem og over Os alle fra nu og indtil evig Tid!

Deres særdeles hiertelig Hengivne
G Willemoes

* * *

Brev fra J.F. Fenger til Marie Toft

Liunge d. 14. Decbr. 1844.

Gode Fru Toft!

Tak for Deres sidste Besøg, som ret var mig kjærkomment. Vi kom da hiin Aften til Bjergby, men hvor fandt vi der Alt ganske anderledes end vi havde ventet! Min kjære Svigerinde havde i de sidste 4 Dage været livsfarlig syg og, som en Følge af Sygdommen, fra Samlingen. Først samme

Eftermiddag som vi kom var nogen Bedring indtraadt og denne er, Gud være lovet, siden fortsat, saa vi haaber at Faren for denne Gang er forbi.

At jeg netop i Aften skriver til Dem har følgende Aarsag. Den Mand, som jeg i Fjor anbefalede Dem som Skytte, kom i Gaar til mig og meddelte mig, at han kun til Foraaret bliver paa Frederikskilde. Han er altsaa til at faae; men han er, som jeg ved Deres sidste Besøg bemærkede til Dem, nu en gift Mand med Familie. Er denne Omstændighed ikke en uoverstigelig Slagbom mod at De eller Deres Hr Broder kan bruge ham, saa vil han i Øvrigt være den Mand, De søger, opvoxet med Skov- og Jagd-Væsen, tro som Guld, og tilmed en oprigtig Christen.

Jeg skriver nu dette foreløbig til Dem for at De i Forveien kan tænke Noget over Sagen indtil vi, vil Gud, sees strax efter Nytaar; thi Reisen er ikke opgivet, skjøndt Udsigterne til den ved min Svigerindes Sygdom blev heel mørke. Nu kun de venligste Hilsener til alle Deres, og en velsignet Julefest ønskes Dem af

Deres oprigtig hengivne

J.F.Fenger

* * *

Brev fra P.A. Fenger til Marie Toft

Slotsbjergbye d 1. Mai 1845.

Seer det end farligt ud
Saa tør Du dog ei grue,
Du skal dog Frelse skue
Fra al Miskundheds Gud!

Det saae rigtignok farligt ud, men Frelsen kom dog. Maatte vi kun deraf lære i allehaande Nød og Fare at give os Gud i Vold! Min Kone er ret vel og den lille Dreng trives deiligt og voxer Dag for Dag. Den gode Lise Willemoes er her endnu. Hun har troelig pleiet Augusta og styret tilrette paa de Smaa. Til Guds øvrige Velgjerninger kommer ogsaa denne: Venners

Deeltagelse og Kiærlighed. Hav ogsaa Tak for Deres og for Bevidnelsen deraf i Deres kjære Skrivelse. Det er godt at sørge med de Sørgende, men det er ogsaa godt at glæde sig med de Glade, og det er godt at have Venner der ville gjøre begge Dele. Og De er en saadan Veninde; derfor takker jeg Gud og Dem og beder at De vil blive ved dermed. I det Haab at De vil det maa jeg dog fortælle Dem at Augusta er saa vel, at hun havde tænkt i næste Uge at holde sin Kirkegang. Der bliver nu vel Intet deraf; thi det kolde Veir som er kommet ovenpaa de varme Dage gjør det nødvendigt at bruge Forsigtighed; men vi haabe at det vil kunne skee strax efter Pintse. Imorgen venter jeg at modtage her i Huset en Cand: Wøldike, der har paataget sig at være Børnenes Lærer. Det skal være en deilig ung Mand, af en from og retskaffen Tænkemaade, og jeg glæder mig til at Børnene skulle have Gavn af ham og hans Underviisning.

Vi erindrede da vi havde Evangeliet om den "Liden Stund" at det var 1 Aar siden De var saa god at besøge os. Hvor hastig er dog et Aar gaet. Saaledes skynder Tiden sig at løbe til Ende. Og det er godt, naar vi kun have et velgrundet Haab om det Tilkommende. Vi ere Fremmede for Herrens Ansigt og Giæster som alle vore Fædre; vore Dage paa Jorden ere som en Skygge og her er ingen Forhaabning. Men der er et deiligt Land hvor der ikke er Synd og Sorg hvorhen de Fromme ere forsamlede og hvor vi ogsaa haabe at komme hen. Maatte det kun være vor stadige Beslutning at gaae til "Faderen" og Veien vide vi jo, den er kun Een. Han som er Veien og Sandheden og Livet, Han bevarer os, at vi ikke skulle drejes bort enten til den ene eller den anden Side! Det, der er værd at eie evindeligt af hvad Gud gav os her, det mistes ikke fordi det dør, det gjemmes kun, og vi mistes heller ikke fordi vi døde naar vort Liv er skjult med Christo i Gud. "Jeg har de bedste Venner hist, Jeg dør for dem at see. Og de mig elsker her i Christ – Det Samme gjør og de." Naar Gud giver Børn, og vi see Livet underligt dunkelt rører sig, saa glædes vi, men Tanken om Adskillelsen fra dem ved Døden, den paatrænger sig. Lad den det! Døden er jo opslugt formedelst Seier, og der er en frydefuld Røst om Salighed i de Retfærdiges Pauluner, i deres der have fundet den Retfærdighed, som er af Jesu Christi Troe. Gud glemmer ikke Sine. Naar vi efterhaanden samles og have fundet Hjemmet, da skulle vi evig glade synke i hverandres Favn, og da skulle vi glædes ved i gyldne Sale at tale om Pillegrimsfærden i Støvets Land, og om hvor god Gud var, men hvordan Han gjemte det Bedste tilsidst og har gjort det evig godt alt sammen.

Lille Haralda har det, haaber jeg, godt. Gid hun maa voxe som i Alder, saaledes i Yndest og Naade for Gud og Mennesker. Er Deres Moder eller Nogen af deres Systre i denne Tid hos Dem lader jeg bragt en ærbødig og venskabelig Hilsen. Fra Willemoes har jeg ugelig faaet et rart Brev. Det er dog egentlig gjennem ham, at vi have lært Dem og Deres at kjende. Venskabet for ham forener os, og vort Venkab forøger vort Venkab for ham. Dette leder os nok videre til at betænke at der i Grunden er *een* Ven, som forener alle Christne og i hvem de ere forenede og jo mere de elsker Ham jo mere elsker de hinanden, men jo mere de elsker hinanden og derved føler sig oversatte fra Døden til Livet, desto høiere elsker de Ham som forenede dem i denne Kjærlighed. Indsee vi det, da laane vi Øre naar den gamle Johannes formaner: *Mine Børnlille!* (dette Ord staaer i Græskan) lader os ikke elske med Ord eiheller med Tunge, men i Gjærning og Sandhed!

Min Kone og Lise W: hilse venligst ved Deres ærbødigst hengivne
P: Fenger.

S T

Fru Toft til Rønnebeksholm!

* * *

Brev fra Lise Willemoes, Augusta Fenger og P.A. Fenger til Marie Toft

Slotsbjergby 2 Octbr 1845.

Kjære Frue Toft!

Ret inderlig tak for al Deres Venkab og Kjærlighed imod os alle 5, som De saa deilig kjørte til Bjergbye igaar, vi sad saa luunt og godt og kom saa deiligt hertil i det kolde Veir som vi slet ikke mærkede. Hils Deres Moder og Søstre ogsaa ret meget fra os de ere os alle saa kjære jeg troer meget kommer det af, ja at vi ere enige i at vi troe paa vor Herre det er jo Hovedsagen, men at vi holde alle saa meget af min gamle Fader. Hils ogsaa

Comtesserne og Jomfru Molbek og glem dog ikke lille Haralda. Deres Dem inderlig

hengivne Lise Willemoes.

De 2 Kaaber ere Madam Boisens', hvis De vil og kan, er De maaskee saa god at tage dem med til Boeslunde paa Søndag.
 Lev vel Lev vel. – I stor Hast. –

Kiære Frue Tofte!

Willemoses bringer os Taksigelse fra Dem for vores Besøg, det synes jeg dog er for gaelt, men at det derimod er i sin Orden at jeg sender Dem min hiertelige Tak for al Deres Venlighed imod os. Jeg synes ordentlig at det var underlig at drage bort fra Rønnebeksholm, saa godt havde vi havt det hos Dem, og saa dybt føeler jeg det hvad det har at sige at være sammen med hvem man deler Troe. Derfor maa De heller ikke glemme Bjergbye naar De har Lyst at gjøre den lange Reise, og vil tage til Takke som vi har det i Præstegaarden.

Vi kom dog ret godt Hiem uagtet nogen Regn, og lidt Uroe med Børnene og traf Gud være lovet alt vel her Hiemme. Maa jeg bede Dem at hilse Deres Moder og Søstre og de venlige Comtesser fra Deres hiertelig hengivne og forbundne

A[ugusta] Fenger

Da jeg skulde lægge dette Brev sammen for min Kone fik jeg at see at der var en Side aaben mellem Lise Willemoes's og min Kones Skriverie, og saa syntes mig det kunde prægtig gaee an at jeg malede nogle faae Linier og paa den aabne Plads; saa meget mere fik jeg Lyst dertil, som det var ligesom dette Brev sagde til mig: skriv dog noget! Du burde særskildt uopholdelig skrevet Fru Toft et Brev til med Tak for Sidst og det har Du forsømt, – nu kom der her en Plads til at bede Fru Toft om Forladelse, og til at sige hende skriftlig hvad Du dog vilde mundtlig om Du kunde, at det havde været Dig en stor Glæde og Opmuntring at komme og blive saa venskabelig modtaget af dem alle paa Rønnebeksholm. Ja jeg er dette Brev, som var saa underligt indrettet, Tak skyldig, fordi jeg derved faaer Leilighed til at sige, at det var mig saa meget kjært at min Kone dog naaede at besøge Dem, at jeg glæder mig til at et Venskab imellem hende og Dem mere og mere skal udspinde sig, og at jeg ønsker, haaber og beder, at

det Baand, som alt har bundet os sammen, ikke maa briste men maa vedblive til gjensidig Gavn og Glæde, maa blive saa stærkt at det er stærkere end Døden og blive forklaret i Evigheden! Deres Moder og Systre samt Jfr Molbeck og Jfr Kofoed bedes en ærbødig og venskabelig Hilsen bragt fra Deres forbundne og hengivne

P: Fenger.

* * *

Ufuldendt brev fra Grundtvig til Marie Toft⁵

Khvn 23de Aug. 48

Nei, Kiære Veninde! selv efterat have *sovet* paa det, hvad ellers pleier at hjælpe, maa jeg sige: nei, det er Alt for galt, hvad er det dog for en lille Troid i Kirkebakken ved Rønnebæk, som Christendommen endnu ikke har været stærk nok til at fordrive, og som har sit Morskab af at drille mig d. 21de i hver Maaned eller saa omtrent med et reent fortvivlet Brev, og nu med det allermest fortvivlede af 21de Aug! Fik jeg ikke virkelig igaar et Brev igiennem den Haand, jeg altid kysser i Tanken for meget honet Behandling, et Brev, som jeg vender paa alle Kanter og læser baade frem [og] tilbage, fordi jeg naturligviis tænker, det maa være skrevet paa Kneb for onde Øine, men med en hemmelig Krog hvortil jeg har Nøglen, men nei, ikke en eneste *Tøddel* kan jeg selv under mit bedste Forstørrelses-Glas opdage, som tydede hen paa, at der var mindste anden *Forstaaelse* mellem Fru Toft og Pastor Grundtvig, end der kan være mellem alle andre pæne Folk i Landet, der skriver til hinanden om de forberedende Skridt til de forestaaende Valg!

Som sagt, Kredit især hvad Pennen angaaer, skal jeg stræbe at give efter det bedste Exempel, men efter det samme gode Exempel lader jeg mig ikke det mindste afprutte, og bedrøves over al Krebsgang, som er Mennesket unaturlig, og maatte, naar jeg fik flere saadanne Breve fra Rønnebæksholm, svare med Smil om Munden, skøndt med blødende Hjerter:

⁵ Ny Kgl. Samling, 3647, I. 4. ²

nei, har Fruen slet ikke Stunder til at skrive Kiærligheds[-]Breve, selv naar en Tøddel var nok, da har hun endnu mindre Stunder til at læse Kiærlighedsbreve saa lange og vækkende(?), som jeg skriver dem, og dog kan jeg ikke skrive anderledes Breve til hende, der ikke blot har hvilet ved mit Bryst, men thronet i mit Hjerte, og skulde, naar hun vilde, throne der evindeligt, men kan det dog ikke et Øieblik længer end hun virkelig vil det, som Kiærlighed vil alt hvad den vil i Kiærlighed!

* * *

Brev fra Marie Toft til Hans Carlsen⁶

Kbh d 11te Sep 1848

Kjære Hans! Jeg har aftalt med Grundtvig paa Torsdag at følge med ham fra Kbh: til Gammel Kjøgegaard, fordi jeg havde Lyst at vise ham mit Fædrenehjem. Vil Du kjøre ham derfra til Jernbanen saa var det jo godt, for saa faaer han det jo lidt mageligere. Jeg veed nok at der er ingen af Eder hjemme, men jeg kan jo nok vide at I under mig den Fornøielse alligevel. –

Dersom du vil kjøre ham vil Du saa sige det til Forvalteren og lad mig see at Du ogsaa siger Jomfru Fromm at hun skaffer os lidt Mad den Dag. Hos Willemoes have vi betænkt at gjøre Visit paa Veien. –

Lev nu vel! Hils kjærligt Clara og Børnene naar Du seer Dem. Gud velsigne Eder alle. –

Din troe Søster

Marie Toft

* * *

⁶ Gammel Kjøgegaards Arkiv, Fam. 507. Findes i Køgearkiverne. Se registraturen over Gammel Kjøgegaards Arkiv. Kassenummer 29/2, brev nr. 6006.

Brev fra J.G. Willemoes til Marie Toft

Kiære Frue Toft.

De maae ikke optage det, uden i Kiærlighed, at jeg uden Underskrift tilbagesender Ansøgningen om Grundvigs Udnævnelse ved Kongevalg. Er det Guds Villie, at han skal være Medlem af Rigsforsamlingen, vil det skee ved Folkevalg (og Avisen idag giver tilkiende, at det mueligen vil skee, da han ved et Prøvevalg har havt de fleste Stemmer) eller ved Kongens eget Valg, uden Folkets Deeltagelse. Det vilde ogsaa efter min Mening være urigtigt, ved Ansøgning at forsøge udvirket, hvad Kongen har erklæret, at skulle udgaae enten fra hans egen eller fra Folkets frie Yttring; og Kongen vil derved bringes i en ubehagelig Forlegenhed. Hvad følger maatte det dog have, om der allevegne fra indkom lignende Ansøgninger? – Jeg har i disse Dage været samlet med Egnens fleste Præster, og de have deelt min Anskuelse af Sagen. For øvrigt maae jeg endnu i denne Anledning tilføie, at jeg ikke kunde give min Stemme til nogen Embedsmand i Almindelighed, og allermindst til en Præst. Embedsmændene ville stride for Bureaucratiet, hvis Dødskamp turde blive alvorlig, og Præsterne burde desuden offentlig ikkun vedkiende sig, at Disipelen er ikke over sin Mester, og at Mesterens Rige ikke er af denne Verden.

Dog derom, og om meget Andet, maae vi bedst kunne udtale os mundlig. Jeg har det Haab, at vor Herre vil sørge for, at vi snart komme sammen. Er det mig mueligt vil jeg gerne komme ned til Dem i Ugen fra den 9 til den 14 October, og jeg skal idag 8 Dage nærmere tilskrive Dem derom.

Gud være med Dem og alle Deres. En venlig Hilsen til dem alle fra mig og min Kone og mine Børn. Frits kom hiem iaftes, og det glædde mig ret at see ham. –

Deres hierteligen hengivne og forbundne Ven

G Willemoes

Herfølge 28 September 1848.

* * *

Forkortelser

- Breve II* Christensen, Georg og Grundtvig, Stener (red.) (1926), *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig II* (1821-1872), København, Gyldendal.
- GPV 6* Holm, Jette; Glenthøj, Elisabeth og Thodberg, Christian (red.) (2007), *N.F.S. Grundtvig: Prædikener i Vartov, 1843-44*, bd. 6, København, Vartov.
- RA-207* Toft, Harald Peter Nicolai og hustru Ane Marie, født Carlsen, Breve og Papirer 1816-1853, Rigsarkivet København, RA-207.
- US I-X* Begtrup, Holger (red.) (1904-1909), *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, København, Gyldendal.
- NKS* Ny Kongelig Samling, Det Kongelige Bibliotek, København.

Litteratur

Værker af Grundtvig

- (1855/1909), “Fru Maries Bautasteen ved Rønnebæksholm”, i Begtrup, Holger (red.) *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter ved Holger Begtrup*, bd. 10 (1909), København, Gyldendalske boghandel Nordisk Forlag, 26-38.
- (2007), *N.F.S. Grundtvig: Prædikener i Vartov*, Holm, Jette; Glenthøj, Elisabeth & Thodberg, Christian (red.), 1843-44, bd. 6, København, Vartov.

Værker af andre forfattere

- Barfod, Frederik (1878), *Peter Andreas Fenger, en levnedstegning*, København, Karl Schønberg.
- Bojsen-Møller, Anna (1999), *Eline Boisens Erindringer*, bd. 2, 1999, Gyldendal.
- Gl. Kjøgegaards Arkiv Fam. 507. Køgearkiverne. Registraturen over Gammelkjøgegaards Arkiv. Kassenummer 29/2. Brev nr. 6006.
- Larsen, Birgitte Stoklund (2015), *Paradissskyggen, med Grundtvig i kærlighed og krise*, København, Kristeligt Dagblads Forlag.
- Nygård, Frederik (1884), “Grundtvigs forhold til de gudelig forsamlinger, historisk belyst af Frederik Nygård” i *Historisk Månedsskrift for Folkelig og Kirkelig Oplysning*, bd. 3, 129-169.
- Pedersen, Kim Arne (2010), “Et Brev fra Rønnebæksholm af 22. november 1847” i *Grundtvig-Studier 2010*, 9-11.

Rørdam, H.F. (1891), *Peter Rørdam. Blade af Hans Levnedsbog og Brevvexling fra 1806-1844, udgivne af H.F. Rørdam*, bd. 1, København, Karl Schönberg.

Toft, Harald Peter Nicolai og hustru Ane Marie, født Carlsen. Breve og Papirer 1816-1853, Rigsarkivet København, RA-207.